

УДК 332.33.003.13

Сєдов А.О.

*викладач кафедри геодезії, картографії та геоінформатики
Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва*

ВИДИ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТА ЇХ КОМПЛЕКСНА ОЦІНКА

TYPES OF LAND RESOURCES USE EFFICIENCY AND THEIR COMPREHENSIVE EVALUATION

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено основний зміст та принципову відмінність понять «ефективність використання земельних ресурсів» та «ефективне використання земельних ресурсів», досліджено та структуровано основні види ефективності використання земельних ресурсів та проведено комплексну оцінку потенційних можливостей ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств методом «Квадрата потенціалу».

Ключові слова: ефективність використання, ефективне використання, потенціал, земельний ресурс, оцінка.

АННОТАЦИЯ

В статье исследованы основное содержание и принципиальное отличие понятий «эффективность использования земельных ресурсов» и «эффективное использование земельных ресурсов», исследованы и структурированы основные виды эффективности использования земельных ресурсов и проведена комплексная оценка потенциальных возможностей эффективности использования земельно-ресурсного потенциала сельскохозяйственных предприятий методом «Квадрата потенциала».

Ключевые слова: эффективность использования, эффективное использование, потенциал, земельный ресурс, оценка.

ANNOTATION

In the article, the main content and the fundamental difference between the concepts of «efficiency of land resources use» and the «effective use of land resources» are studied. The main types of land use efficiency are investigated and structured. Comprehensive evaluation of the potential efficiency of use of agricultural enterprises' land resources is performed using «square of potential».

Keywords: efficiency of use, effective use, potential, land resource, evaluation

Постановка проблеми. Використання земель сільськогосподарського призначення – це одна з найбільш важливих форм використання земельних ресурсів. Саме зазначений напрям їх використання характеризується найбільшим залученням ресурсу, такого як земля до господарського обігу. Тому в ринковій економіці, де всі фактори виробництва повинні бути не тільки сформовані в оптимальних пропорціях, але і використовуватися з максимальним ефектом, важливо не лише мати ресурс, але й ефективно його використовувати.

Аналіз останніх наукових досліджень. Вивченню питань сутності ефективності використання земельних ресурсів, її видів, особливостей присвячено роботи багатьох науковців, зокрема: В.Г. В'юн, В.В. Горлачук, В.М. Другак, М.І. Кісіль, В.К. Савчук, А.Я. Сохнич, Г.С. Тарасенко, А.М. Третяк, Г.В. Черевко та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У зазначених роботах закладено вагоме теоретико-методологічне підґрунтя щодо визначення, різновидів та оцінки ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств, проте деякі аспекти питання потребують поглибленого та комплексного дослідження.

Мета статті – дослідити основний зміст та принципову відмінність понять «ефективність використання земельних ресурсів» та «ефективне використання земельних ресурсів», дослідити та структурувати основні види ефективності використання земельних ресурсів, адаптувати метод «квадрата потенціалу» до оцінки потенційних можливостей ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу на основі досліджень економічної діяльності сільськогосподарських підприємств.

Виклад основного матеріалу. На основі теоретичних досліджень науковців з'ясуємо, що ж таке «ефективне використання земельних ресурсів», «ефективність» в цілому, а також поняття «ефективність використання земельних ресурсів».

Окремі науковці поділяють думку про те, що ефективне використання земельних ресурсів є однією з головних умов їх раціонального використання та є виваженим, науково обґрунтованим, плановим, з урахуванням довгострокових інтересів суспільства використанням земель, при якому отримують максимальну користь при мінімальних витратах. Отже, захищуючи ефективне використання до складу раціонального.

Науковці Інституту аграрної економіки УААН України на чолі з М.М. Федоровим раціональним землекористуванням вважають таке використання земель, яке забезпечує науково обґрунтований економічний ефект господарювання і при цьому поліпшує родючість ґрунтів та екологічний стан навколишнього середовища. Під охороною земель вчені розуміють здійснення комплексу організаційно-економічних заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючих ґрунтів, екологічно збалансованих ландшафтів, поліпшення інших корисних властивостей землі і навколишнього середовища. М.М. Федоров наголошує, що для

забезпечення заходів, які складають систему раціонального використання і охорони земель, землевласники і землекористувачі зобов'язані ефективно використовувати землю відповідно до цільового призначення, підвищувати родючість ґрунтів, застосовувати природоохоронні технології виробництва, не допускати погіршення екологічної ситуації на території у результаті своєї господарської діяльності [1, с. 59-60].

Поняття «ефективне використання земельних ресурсів» у сучасних дослідженнях часто ототожнюється з «раціональним використанням земельних ресурсів».

Водночас поняття «ефективне» і «ефективність» використання земельних ресурсів мають різну суть. Ефективність – це науковий термін латинського походження, що означає результативність. Вона свідчить не лише про приріст обсягів виробництва, а й про те, якою ціною, якими витратами ресурсів досягається цей приріст, тобто свідчить про якість економічного зростання [2, с. 128].

На думку одних вчених, ефективність показує не сам результат, а те, якою ціною він був досягнутий. Тому ефективність найчастіше характеризується відносними показниками, які розраховуються на основі двох груп показників: результату (ефекту) і витрат на його досягнення.

Інші науковці стверджують, що категорію ефективності також можна трактувати як результативність певного процесу, дії, що вимірюється співвідношенням між отриманим результатом і витратами (ресурсами), що його спричинили [3]. Наприклад, М.І. Кісіль вказує, що ефективність є зіставленням економічного результату з витратами на його досягнення [4, с. 59]. А Г.С. Тарасенко наголошує, що сутність ефективності відображається відношенням кінцевого результату (ефекту) до використаних виробничих ресурсів [5, с. 5].

Ефективність виробництва є головною характеристикою господарської діяльності. В сільському господарстві ефективність виробництва значно залежить від ефективності використання земельних ресурсів, адже земля в цій галузі є головним засобом виробництва.

Сучасні науковці характеризують категорію «ефективність використання земельних ресурсів» як міру досягнення мети використання земель – задоволення потреб власників землі та землекористувачів, тобто досягнення максимального результату при оптимальній взаємодії з навколишнім середовищем.

Рівень сільськогосподарського виробництва значною мірою зумовлюється якісним складом земель. Проте на ефективність використання землі впливає багато чинників, зокрема рівень розвитку продуктивних сил, ступінь розораності землі, структура посівних площ, частка меліорованих земель у загальній площі сільськогосподарських угідь та, в деякій мірі, від правового статусу земель, тобто форми власності на неї.

Ефективного використання землі в аграрних підприємствах можна досягти за умови здійснення заходів з підвищення родючості ґрунту і охорони його від ерозії та інших руйнівних процесів. Виходячи з національних інтересів, суспільство має використовувати землю так, щоб передати її поліпшеною наступним поколінням. Впровадження досягнень науково-технічного прогресу та інтенсивних технологій у сільському господарстві об'єктивно вимагає врахування не тільки їхнього позитивного впливу на земельні угіддя, а й можливих негативних наслідків, зумовлених специфічним проявом окремих засобів виробництва.

В економічній теорії традиційно виділяють три види ефективності: технічну, структурну та економічну. Технічна ефективність характеризується здатністю одержувати максимальний обсяг продукції при заданому наборі ресурсів. У сільському господарстві технічна ефективність визначається показниками, такими як урожайність, вихід валової продукції з одиниці земельної площі тощо. Структурна ефективність відображає обсяг витрат ресурсів для одержання передбачуваного обсягу продукції. Як показник вимірювання структурної ефективності використовують собівартість продукції, фондоозброєність тощо. Економічна ефективність поєднує два попередніх види і ґрунтується на порівнянні одержаних результатів з витратами. До показників економічної ефективності належать прибуток, рентабельність тощо.

В.К. Савчук пропонує визначати ефективність використання землі за такими видами:

- технологічна – у натуральних показниках;
- економічна – у вартісних показниках; зіставлення виходу продукції з витраченими на неї ресурсами та площею земельних угідь;
- екологічна – найменша шкода виробництва на навколишнє середовище;
- соціальна – пов'язана з тим, що земля для сільськогосподарських працівників є основним засобом виробництва [6, с. 93].

Якщо говорити про ефективність використання земель сільськогосподарського призначення, то більшість сучасних вчених акцентують увагу на двох складових: економічній та екологічній. Зокрема так вважає В.І. Чогут, який визначає економічну ефективність сільського господарства як максимальне виробництво продукції, необхідної суспільству, при найменших витратах суспільної праці і ресурсів на її одиницю. Враховуючи те, що засобом виробництва в сільському господарстві є земельні ресурси, важливим критерієм економічної ефективності використання землі є збільшення продукції при найменших витратах праці та ресурсів на одиницю площі. Екологічну ефективність сільськогосподарського виробництва вчений визначає як збереження природних характеристик і стійке функціонування агросистем, складовою яких є земля [7, с. 74-75].

Під економічною ефективністю у цьому випадку розуміють взаємовідносини у системі «людина – агроєкосистема», які побудовані на основі об'єктивних екологічних законів, де обов'язковою умовою є збереження і покращення родючості ґрунтів. При цьому необхідно враховувати екологічне самовідновлення ґрунтів, яке залежить від рівня антропогенного впливу на них. Оскільки економічна ефективність сільського господарства – це передусім ефективність використання земельних ресурсів, а земля, як складова агроєкосистем, підпорядковується екологічним законам, тому обов'язково повинна враховуватись і екологічна ефективність використання земельних ресурсів.

Також існує поділ видів ефективності використання земель за одиницями вимірювання на натуральні і вартісні. Натуральні представлені врожайністю основних сільськогосподарських культур, виробництвом основної сільськогосподарської продукції в розрахунку на 100 га ріллі (сільськогосподарських угідь) і т.д. Вартісні в такій класифікації – це виробництво валової продукції на 100 га ріллі (сільськогосподарських угідь), виробництво товарної продукції на 100 га ріллі (сільськогосподарських угідь) та ін. Але такий поділ не охоплює структурний вид ефективності, який іноді представляють як інтенсивність використання земель – це рівень розораності, сільськогосподарської освоєності території, землезабезпеченість, коефіцієнт антропогенного навантаження і т.д.

Наявність великої кількості різних видів ефективності використання земель і підходів до їх обґрунтування зумовлює неможливість ви-

кренлення чітких меж між різними сторонами ефективності. В багатьох наукових дослідженнях пропонується інтегративно поєднувати різні види ефективності. Зокрема В.В. Печьонкіна пропонує поряд з екологічною, соціальною та економічною ефективністю виділяти еколого-економічну, соціально-економічну, соціально-еколого-економічну ефективності [8].

Отже, на основі викладеного вище було зроблено узагальнену схему видів ефективності використання землі, в якій поєднано обидва основних види класифікації: за одиницями вимірювання – показники ефективності використання земель та за видами ефективності (рис. 1). Також у цій схемі описано зазначені показники з розшифруванням деяких з них.

При дослідженні економічної діяльності сільськогосподарських підприємств Шахтарського району Донецької області, при аналізі масових статистичних даних та низки отриманих результатів ми визначили потенційні можливості ефективного використання земельних ресурсів досліджуваних підприємств. Було застосовано графоаналітичний метод діагностики потенціалу підприємства, названий «Квадратом потенціалу», який, як стверджує його автор І.М. Рєпіна, «дає можливість системно встановити кількісні та якісні зв'язки між окремими елементами потенціалу, рівень його розвитку та конкурентоспроможності і на підставі цього обґрунтувати та своєчасно реалізувати управлінські рішення щодо підвищення ефективності функціонування підприємства» [9].

Цей метод було адаптовано для оцінки ефективності використання земельно-ресурсного

Рис. 1. Схема зв'язку видів з показниками ефективності використання земель

потенціалу сільськогосподарськими підприємствами за чотирма її видами (векторами): технологічна, економічна, екологічна, соціальна.

Згідно з алгоритмом виконання графоаналітичного методу вихідні дані подаються у вигляді матриці (a_{ij}) , тобто таблиці, де в рядках записані номери показників $(i=1, 2, 3, \dots, n)$, а в колонках – назви підприємств, потенціал яких аналізують $(j=1, 2, 3, \dots, m)$. Для кожного показника знаходять його найліпше значення і проводять ранжирування підприємств з визначенням відповідного місця $(1, 2, 3 \dots N)$. Для кожного підприємства знаходять суму місць (P_{kj}) , отриманих у процесі ранжирування за формулою:

$$P_{kj} = \sum_{i=1}^n a_{ij}, \quad (1)$$

Далі необхідно трансформувати отриману в ході ранжирування суму місць (P_{kj}) у довжину вектора, що створює квадрат потенціалу ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарським підприємством:

$$B_{kj} = 100 - (P_{kj} - n) \frac{100}{n(m-1)}, \quad (2)$$

де B_{kj} – величина вектора, що характеризує відповідний вид ефективності,

P_{kj} – сума місць j -підприємства за відповідним видом ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу у ході ранжування,

n – кількість показників ранжування відповідного виду ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу,

m – кількість підприємств, що аналізуються.

Визначивши довжину всіх векторів, накреслюється квадрат потенційних можливостей ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарського підприємства.

Потенціали підприємств можна класифікувати за розміром як великі, середні та малі. Великий потенціал мають підприємства, коли довжина векторів перебуває в межах 70-100 балів, середній – у межах 30-70, малий – до 30 балів.

Існує зв'язок між формою та розміром квадрата потенціалу підприємства і його життєвим циклом (рис. 2).

Враховуючи те, що графоаналітичний метод векторного аналізу «Квадрат потенціалу» має кілька особливих теоретичних аспектів, які необхідно враховувати при його використанні, було побудовано квадрати потенціалу правильна – квадрат (тобто вектори, що створюють його, є однаковими або наближаються до цього); 2) форма квадрата спотворена, що дає змогу проаналізувати рівень збалансованості ефективності використання земельних ресурсів.

На основі проведених розрахунків основних показників щодо ефек-

тивності використання земельних ресурсів за чотирма її видами, та дотримуючись виконанню алгоритму графоаналітичного способу, було визначено середньозважені довжини векторів (табл. 1) та побудовано квадрати потенціалів на прикладі одного з підприємств (рис. 3), які мають правильну форму, за такими показниками:

1) екологічна ефективність (витрати на добрива на 100 га, тис. грн; питома вага інтенсивних культур, %; коефіцієнт використання ріллі, %; розораність території, %);

2) соціальна ефективність (орендна плата за 1 га, грн; землезабезпеченість, га/1 прац.; землеозброєність, прац./100 га);

3) економічна ефективність (прибуток на 100 га, тис. грн; валової продукції на 100 га, тис. грн; товарної продукції на 100 га, тис. грн; чистої продукції на 100 га, тис. грн);

4) технологічна ефективність (виробництво зерна на 100 га, ц; виробництво соняшнику на 100 га, ц; приросту живої маси, ц; землевіддача, грн/грн НГО; урожайність зернових, ц/га; урожайність соняшнику ц/га).

Отже, за 2008-2012 рр. було досліджено динаміку «життєвого циклу» підприємства щодо ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу на основі зв'язку форми та розміру квадрата потенціалу. Зокрема, чітко простежується негативна тенденція та зниження рівня від середнього потенціалу до малого у підприємствах ТОВ «Зоря-Нова», ТОВ «Блакитні скелі», які переживають стадію зниження ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу. До таких підприємств можна також зарахувати СГ ТОВ «Донбас», СГ ТОВ «Чистяківське» і ТОВ «Єнакіївське благо», хоча ці агроформування гранично далекі від зниження свого потенціалу до малого, проте слід зауважити на його переході від максимальної до початкової стадії зниження ефективності. ПП «Селяни-П» та СГ ТОВ «Політвідділ» перебувають на стадії зрос-

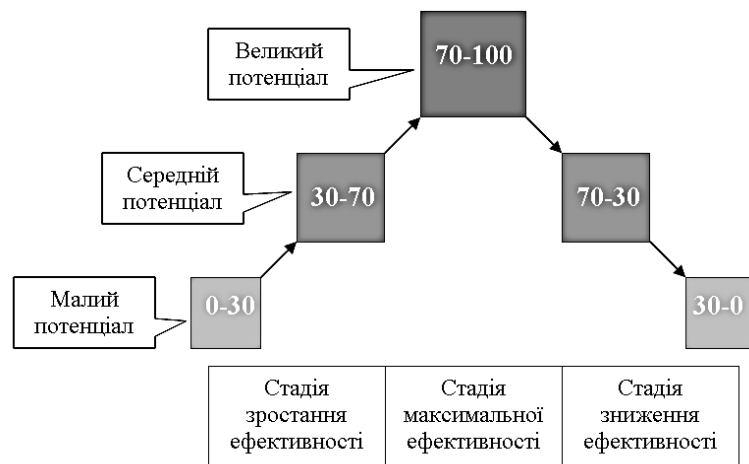

Рис. 2. Зв'язок форми та розміру квадрату потенціалу з життєвим циклом ефективності використання земельних ресурсів сільськогосподарським підприємством

тання, про що свідчить підвищення показника їх потенціалу і зростання потенційних можливостей першого – із середнього до великого значення, другого – з малого до середнього. Також позитивну динаміку має ТОВ «Челюскинців», проте посідає позицію середнього розміру потенційних можливостей.

Таблиця 1
Значення середньозважених довжин векторів «квадрата потенціалу» сільськогосподарських підприємств Шахтарського району Донецької області

Підприємства	Роки				
	2008	2009	2010	2011	2012
ТОВ «Зоря-Нова»	51	45	36	35	30
СГ ТОВ «Донбас»	77	74	74	76	70
ТОВ «Блакитні скелі»	35	39	38	36	32
ТОВ «Челюскинців»	53	50	57	57	62
ТОВ «Снакіївське благо»	71	83	77	76	60
СГ ТОВ «Чистяківське»	70	60	68	69	65
ПП «Селяни-П»	40	57	51	43	76
СГ ТОВ «Політвідділ»	26	25	24	30	40

Джерело: розраховано автором за результатами обробки статистичних даних

Для того щоб виявити «хворобливі» вектори та слабкі сторони ефективності використання земель, було побудовано квадрати потенціалів спотвореної форми (рис. 3) на основі даних, отриманих в результаті формування таблиці 2. Отже, кожний вектор відповідав виду ефективності та складався із вибірки названих вище показників. Отримані результати доводять, що підприємства, які мають великий або гранично-середній потенціал, мають більш збалансовані показники щодо ефективності використання земельних ресурсів за чотирма векторами та майже повторюють конфігурацію квадрата потенціалу першого типу. До таких підприємств можна зарахувати СГ ТОВ «Донбас», ТОВ «Челюскинців», ТОВ «Снакіївське благо» та СГ ТОВ «Чистяківське», проте на певних етапах їх розвитку частково помічається незначний дисбаланс. У підприємств, які знаходяться на стадії занепаду, з кожним наступним роком досліджень різниця загального вектора та окремих векторів за кожним видом ефективного використання земель стає більш помітною та яскраво вираженою, наприклад ТОВ «Зоря-Нова» та ТОВ «Блакитні скелі». Підприємства ПП «Селяни-П» та СГ ТОВ «Політвідділ», які перебувають на стадії розвитку, також мають певні відхилення довжин векторів від середньозваженої величини квадрата, проте простежується їх посту-

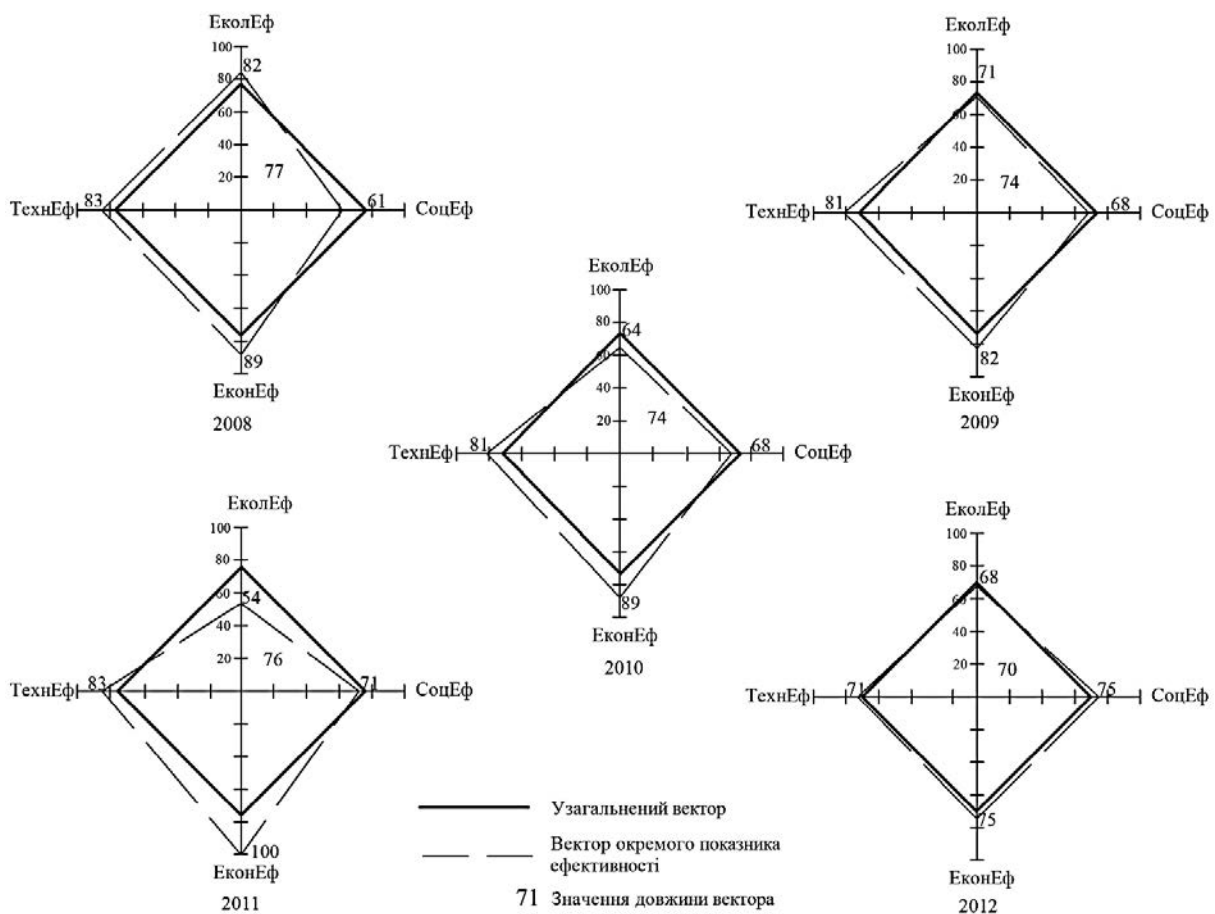

Рис. 3. Оцінка потенціалу СГ ТОВ «Донбас» методом «Квадрата потенціалу» за 2008-2012 рр.

пове вирівнювання та наближення до фігури правильної форми.

Таблиця 2

Значення довжин векторів «квадрата потенціалу» сільськогосподарських підприємств Шахтарського району Донецької області за видами ефективності використання земельних ресурсів

Підприємства	Ефективність	Роки				
		2008	2009	2010	2011	2012
ТОВ «Зоря-Нова»	екологічна	39	32	36	32	39
	соціальна	62	43	38	38	52
	економічна	54	64	39	39	14
	технологічна	52	40	33	33	24
СГ ТОВ «Донбас»	екологічна	82	71	64	54	68
	соціальна	61	68	68	71	75
	економічна	89	82	89	100	75
	технологічна	83	81	81	83	71
ТОВ «Блакитні скелі»	екологічна	64	57	61	61	39
	соціальна	57	64	61	64	68
	економічна	14	14	18	7	14
	технологічна	29	38	33	33	29
ТОВ «Челюскинців»	екологічна	71	75	64	46	54
	соціальна	64	57	64	61	57
	економічна	32	32	46	54	75
	технологічна	57	52	64	74	71
ТОВ «Єнакіївське благо»	екологічна	54	71	68	68	71
	соціальна	68	75	75	75	79
	економічна	82	93	89	86	39
	технологічна	83	95	83	81	62
СГ ТОВ «Чистяківське»	екологічна	61	57	68	64	61
	соціальна	68	71	71	68	68
	економічна	75	61	61	79	61
	технологічна	81	62	79	74	76
ПП «Селяни-П»	екологічна	32	39	36	29	43
	соціальна	71	79	79	79	89
	економічна	54	54	57	25	100
	технологічна	29	67	50	52	81
СГ ТОВ «Політвідділ»	екологічна	61	50	54	50	61
	соціальна	64	54	57	54	64
	економічна	0	0	0	18	21
	технологічна	10	21	12	24	36

Джерело: розраховано автором за результатами обробки статистичних даних

Розрахунки, наведені в таблиці 3, показують, що відхилення векторів «квадрата потенціалу» від середньозважених їх довжин не завжди впливає на тенденції до підвищення або зниження ефективності використання земельних ресурсів. Проте варто зазначити, що підприємства, які мають зазначений показник в межах 0-30%, здебільшого мають середній та

великий потенціал, та тенденції до його зростання; сільськогосподарські підприємства з відхиленням понад 30% – середній, що близький до низького, та низький потенціал, здебільшого «хворобливими» векторами таких підприємств є вектор економічної ефективності та рідше вектор екологічної ефективності. Майже відсутні або мінімальні відхилення від середньозваженого «квадрата потенціалу» вектора технологічної ефективності. Щодо вектора соціальної ефективності, то серед досліджуваних підприємств зазначений показник при загальному відхиленні 0-30% майже немає відхилень по довжині зазначеного вектора та «квадрата потенціалів», а при збільшенні загального відхилення понад 30% має дещо більшу довжину вектора, порівняно із середньозваженим вектором, на тлі зниження економічної ефективності використання земельних ресурсів.

Таблиця 3

Показники відхилень довжин векторів за видами ефективності використання земельних ресурсів до середньозважених довжин векторів «квадрата потенціалу» сільськогосподарських підприємств Шахтарського району Донецької області, %

Підприємства	Роки				
	2008	2009	2010	2011	2012
ТОВ «Зоря-Нова»	16	26	7	9	49
СГ ТОВ «Донбас»	14	8	14	22	5
ТОВ «Блакитні скелі»	61	51	51	66	64
ТОВ «Челюскинців»	28	32	14	18	15
ТОВ «Єнакіївське благо»	17	13	11	9	25
СГ ТОВ «Чистяківське»	11	10	10	9	10
ПП «Селяни-П»	46	27	32	51	28
СГ ТОВ «Політвідділ»	115	92	108	57	47

Джерело: розраховано автором за результатом обробки масових статистичних даних

Висновки. Отже, можна стверджувати, що оцінювати ефективність використання земельних ресурсів необхідно комплексно, враховуючи чотири її основні види: економічну, соціальну, екологічну, технологічну. Водночас для більш детального аналізу та виявлення слабких сторін ефективності використання земель необхідно визначити відхилення середньозважених показників від показників кожного виду окремо. Всі чотири види ефективності використання земельних ресурсів пов'язані між собою та мають значний ланцюговий вплив на кінцевий результат діяльності агроформувань. Наприклад, при збільшенні та доведенні до оптимальних витрат на добрива, зростає вихід валової продукції на одиницю площі, що за звичайних умов позитивно впливає на зростання прибутку; використання більш продуктивних сортів рослинницької продукції не лише під-

вищує урожайність, а й при раціональному господарюванні зменшує питому вагу посівів інтенсивних культур. Оптимізація трудових ресурсів на одиницю площі позитивно впливає на якість отриманої продукції. Використання повторних посівів технологічно-обґрунтованими культурами підвищує коефіцієнт використання ріллі, що може оптимізувати розміри агроформування, тобто зменшення їх загальної площі, або дасть можливість збільшити виробництво певних культур. Підвищення орендних платежів у межах встановлених законодавством позитивно впливає на соціальне становище сільського населення та підвищує рівень довіри до орендаря.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Федоров М.М. Економічне стимулювання суб'єктів господарювання за раціональне використання і охорону земель / М.М. Федоров // Екологічність продукції АПК: економіка та технологія: у 2 т. – Суми: Козацький вал, 2000. – 300 с. – 2 т.
2. Економіка сільського господарства / П.П. Руснак, В.В. Жебека, М.М. Рудий, А.А. Чалий; ред. П.П. Руснак. – К.: Урожай, 1998. – 320 с.
3. Кошкалда І.В. Ефективність використання сільськогосподарських земель в контексті сучасного господарювання / І.В. Кошкалда // Агроінком. – 2011. – № 10-12. – С. 38–43.
4. Кісіль М.І. Критерії і показники економічної ефективності малого і середнього бізнесу на селі / М.І. Кісіль // Економіка АПК. – 2001. – № 8. – С. 59–64.
5. Тарасенко Г.С. Эффе́ктивность сельскохозяйственного производства / Г.С. Тарасенко. – К.: УСХА, 1991. – 210 с.
6. Будзяк В.М. Сільськогосподарське землекористування (економіко-екологічні та управлінські аспекти): моногр. / В.М. Будзяк; під наук. ред. С.І. Дорогунцова. – К.: Оріани, 2006. – 488 с.
7. Чогут Г.И. Определение эколого-экономической эффективности использования сельскохозяйственных земель / Г.И. Чогут // Весник ВГУ. Серия «Экономика и управление». – 2005. – № 2. – С. 74–78.
8. Печенкина В.В. Воспроизводство и повышение эффективности использования земельных ресурсов сельского хозяйства (теория, методология, практика): автореф. дисс. ... д-ра экон. наук / В.В. Печенкина. – М.: Московская сельскохозяйственная академия имени К.А. Тимирязева, 2005.
9. Репіна І.М. Підприємницький потенціал: методологія оцінки та управління / І.М. Репіна // Вісник Національної академії державного управління. – 1998. – № 2. – С. 262-271.